

نرم افزار جغرافیای جهان اسلام ۲

و نقش آن در مطالعات و پژوهش‌های تاریخی

مهدي ایوبی *

mayoubi@noornet.net

* پژوهشگر مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلام و کارشناس ارشد تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم (ع).

چکیده

شناخت وضعیت جغرافیایی جهان، به‌ویژه جهان اسلام و آگاهی از اوضاع و احوال سرزمین‌ها، نقشه‌های آنها، راه‌ها و اماکن کشورهای اسلامی، نقش بسزایی در فهم بهتر و دقیق‌تر تاریخ و چگونگی برداشت پژوهشگران از متون علمی، تاریخی و اسلامی دارد.

از این‌رو، دیجیتالی کردن منابع و متون معتبر در زمینه جغرافیای جهان اسلام، گامی بلند و مؤثر در سامان‌دهی تحقیقات علمی و تسهیل دستیابی به مطالب مورد نظر این حوزه به شمار می‌رود و مسیر پژوهشگران این حوزه را به گونه‌ای شایسته هموار می‌سازد.

نرم‌افزار «جغرافیای جهان اسلام ۲»، دومین نسخه از این برنامه است که به همت پژوهشگران مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، به مرحله تولید و عرضه به جامعه علمی کشور رسیده است.

در این برنامه، سعی بر آن بوده است تا مجموعه‌ای از منابع کهن و جدید مربوط به رشته‌های تاریخ و جغرافیا، شامل موضوعاتی از قبیل: مسالک، ممالک، مزارات دانشمندان، سفرنامه‌ها، معاجم جغرافیایی و نقشه‌ها گردآوری شود که در نهایت، با تلاش‌های فراوان مسئولان و همکاران پژوهشی و فنی، در قالب کتابخانه‌ای دیجیتالی تولید و عرضه شده است.

کلیدواژگان: جغرافیا، تاریخ، جهان اسلام، نرم‌افزار.

دانش جغرافیا و اهمیت آن

جغرافیا، کلمه‌ای معرب از اصل یونانی «ژئوگرافی» (geo grapheing) است. (۱) این واژه، مرکب از «ژئو» به معنای زمین، و «گرافن» به معنای نگارش و تشریح کردن است و روی هم رفته، معنای «نگارش زمین» است. کلمه جغرافیا، نخستین بار توسط اراتستن، دانشمند یونانی به کار برده شد. (۲) وی اولین کسی که در باره این دانش به نگارش پرداخت. بطلمیوس قلوذی نیز کتابی به همین نام (جغرافیا) تألیف کرد. (۳) بنابراین، می‌توان آن را چنین شرح داد و بیان کرد: «تشریح دقیق و علمی وضع زمین» یا «شرح وضع سطحی سیاره‌ای که بشر بر روی آن زندگی می‌کند». (۴)

حاجی خلیفه، جغرافیا را در اصل «جغراویا» دانسته و دانش جغرافیا را شناخت احوال اقالیم هفتگانه در ربع مسکون زمین و طول و عرض، تعداد شهرها، کوه‌ها، خشکی، دریا و رودهای آن تعریف کرده است. (۵) البته در ادامه، اعتراف کرده که نظر شیخ داود در تذکره مبنی بر اینکه جغرافیا شناخت احوال زمین از جهت تقسیم آن به اقالیم، کوه‌ها، رودها و اختلاف احوال ساکنان آن، از این باب که شامل اماکن غیر اقالیم هفتگانه هم می‌شود، صحیح‌تر است. (۶)

اصطلاح جغرافیا (جاوغرافیا و...) عنوان آثار مرینوس صوری (۷) (حدود ۷۰-۱۳۲م) و بطلمیوس قلوذی (کلودیوس پتالمیوس) (۸) (حدود ۹۰-۱۶۸م)، در زبان عربی به «صورة الأرض» ترجمه شده و عنوان برخی آثار جغرافی‌دانان مسلمان قرار گرفته است. (۹)

ردیف	کتاب	مؤلف	موضوع	زبان	جلد	قرن
۱	آثار اسلامی مکه و مدینه	جعفریان، رسول	جغرافیای شهرها	فارسی	۱	۱۵
۲	الآثار الباقية عن القرون الخالية	ابو ریحان بیرونی، محمد بن احمد	جغرافیای عمومی	عربی	۱	۵
۳	آثار البلاد و اخبار العباد	قزوینی، زکریا بن محمد	جغرافیای عمومی	عربی	۱	۷
۴	آثار البلاد و اخبار العباد ترجمه	قزوینی، زکریا بن محمد	جغرافیای عمومی	فارسی	۱	۷
۵	آثار عجم	فرست شیرازی، محمد نصیر بن جعفر	جغرافیای عمومی	فارسی	۲	۱۴
۶	اکام المرجان فی ذکر المدن المتهورة فی کل مکان	منجم، اسحاق بن حسین	جغرافیای عمومی	عربی	۱	۴
۷	اترکنامه تاریخ جامع قوجان	شاکری، رمضانعلی	جغرافیای شهرها	فارسی	۱	۱۵
۸	أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم	کرمی، محمد بن احمد	جغرافیای عمومی	عربی	۱	۴
۹	أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم ترجمه	کرمی، محمد بن احمد	جغرافیای عمومی	فارسی	۲	۴
۱۰	أخبار مکه فی قدیم الدهر و حدیثه	فاکهی، محمد بن اسحاق	جغرافیای شهرها	عربی	۶	۳
۱۱	أخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار	ازرقی، محمد بن عبد الله	جغرافیای شهرها	عربی	۲	۳
۱۲	اخبار نامه: تاریخ تالش از سلطنت نادرشاه تا سلطنت	احمد بن خداوردی	جغرافیای شهرها	فارسی	۱	۱۳
۱۳	أخبار نبل مصر	اقفهی، احمد بن عمادالدین	جغرافیای شهرها	عربی	۱	۶
۱۴	الأرج المکی فی التاريخ المکی و تراجم الملوك و	طبری، علی بن عبد القادر	شرح حال	عربی	۱	۱۱

نرم افزار «جغرافیای جهان اسلام ۲»،
دومین نسخه از این برنامه است که
به همت پژوهشگران مرکز تحقیقات
کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، به
مرحله تولید و عرضه به جامعه علمی
کشور رسیده است.

در این برنامه، سعی بر آن بوده
است تا مجموعه‌ای از منابع کهن و
جدید مربوط به رشته‌های تاریخ و
جغرافیا، شامل موضوعاتی از قبیل:
مسالک، ممالک، مزارات دانشمندان،
سفرنامه‌ها، معاجم جغرافیایی و نقشه‌ها
گردآوری شود

مسعودی این اصطلاح را به معنای «قَطْع الأَرْض (درنوردیدن و پیمایش زمین)» دانسته است. (۱۰) به هر حال، این اصطلاح اولین بار در رسائل اخوان الصفا به معنای «نقشه جهان و اقالیم» به کار رفته است. (۱۱)

دانش جغرافیا که گفته شد نزد دانشمندان مسلمان با عنوان «صورة الأرض» و «قَطْع الأَرْض» شناخته شد، با تعیین موقعیت مکان‌ها، شناخت راه‌ها، اندازه‌گیری زمین و نقشه‌کشی ارتباط نزدیک و عمیقی داشت.

ظهور اسلام و گسترش سریع آن، نقطه عطفی در تحول این دانش بود؛ به‌ویژه که دین اسلام انگیزه فراوانی برای توجه به دانش جغرافیا و رشد آن فراهم ساخت؛ چراکه قرآن کریم با ذکر مطالبی درباره خلقت کائنات و شب و روز و سیر خورشید و ماه و کواکب، و همچنین آب‌ها و خشکی‌های جهان، مسلمانان را با مبانی علم جغرافیا آشنا ساخت و اشارات کتاب خدا به اقوام گذشته و آثار باقیمانده از آنان و تشویق مردم به سیر و سفر و کسب اطلاع درباره تمدن‌های گذشتگان، نقش مهمی را در این زمینه ایفا کرد.

برای نمونه، می‌توان به سفر حج اشاره کرد که خود به‌تنهایی بالاترین انگیزه را در شناخت مسالک (راه‌ها) و ممالک (شهرها و آبادی‌ها) به وجود آورد. فتوحات صدر اسلام نیز موجب آشنایی مسلمانان با شهرها و سرزمین‌های بسیاری شد؛ ضمن آنکه اداره و حراست از سرزمین‌های اسلامی و فتح‌شده، گردآوری اطلاعات لازم در باره جمعیت‌ها، منابع ثروت و راه‌های ارتباطی، به گسترش دانش جغرافیایی مسلمانان کمک شایانی کرد. مسلمانان علاوه بر تجربه‌های خود، با ضمیمه کردن علوم و اطلاعات جغرافیایی تمدن‌ها و ملل دیگر مانند هند، ایران و یونان، بر کمال و غنای این علم افزودند.

از طرفی، می‌دانیم آنچه ظرف تحقق تاریخ می‌باشد، جغرافیای زمین است. به همین جهت، شناخت و اطلاع از موقعیت‌های جغرافیایی، به درک صحیح‌تر از رویدادهای تاریخی، تحلیل کلان و فراگیر حوادث، و همچنین، نقد و بررسی گزارش‌های تاریخی کمک شایانی می‌کند.

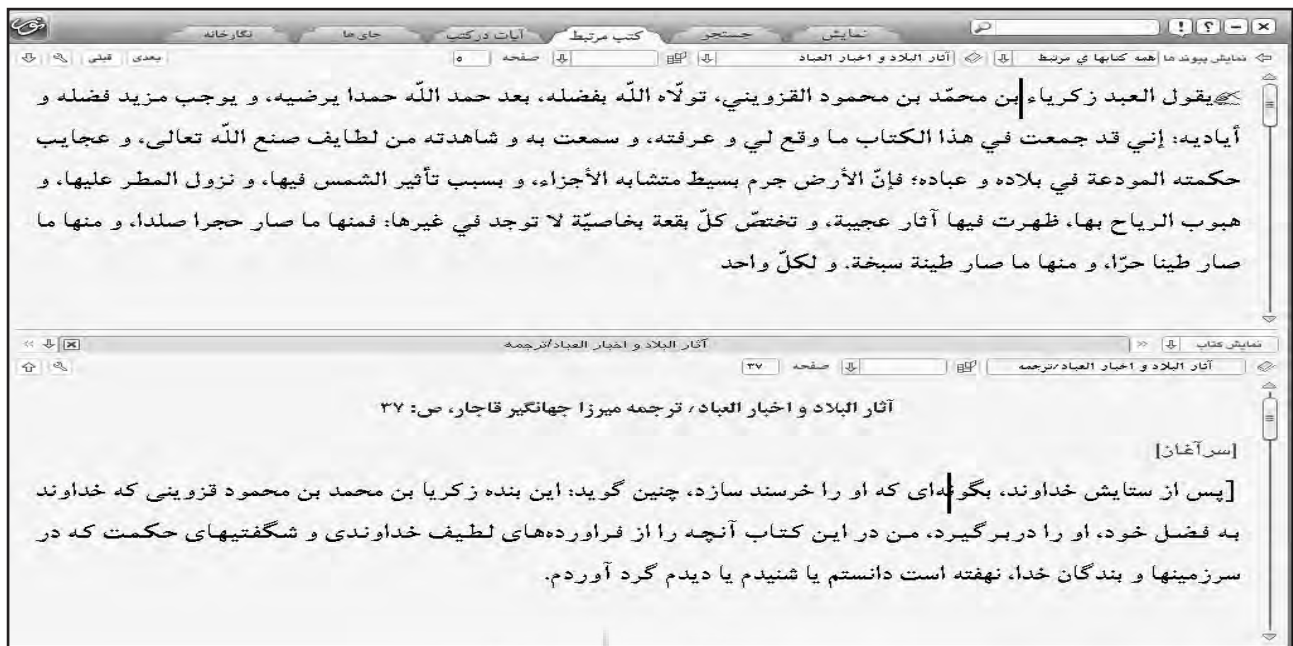
ضرورت و فایده دیجیتالی کردن منابع

فناوری دیجیتال، نه تنها در حال تغییر شیوه‌های کار کتابخانه‌هاست، بلکه اساساً در حال تغییر بسیاری از فعالیت‌های دیگر آنها هم هست.

مقاله حاضر در این بخش، به سهم خود در پی بررسی این مطلب است که فناوری جدید تبدیل منابع مکتوب به منابع دیجیتال و نرم‌افزاری، چه ضرورت و فایده‌ای در بر دارد؟ به عبارت بهتر، پرسش این است که چرا باید برای تبدیل منابع سنتی و مکتوب کتابخانه‌ها به منابع دیجیتال، سرمایه‌گذاری کرد؟ مزیت‌ها و معایب، تهدیدها و فرصت‌های این کار چیست؟

در این باره گفتنی است که گسترش دامنه علوم و تنوع، گستردگی و پراکندگی بسیاری که در متون و منابع هرکدام از رشته‌های دانش پیدا شده، به تدریج استفاده از منابع مکتوب و سامان‌دهی پژوهش‌های علمی و دسترسی به نتیجه تحقیقات را برای دانشوران و پژوهشگران دشوارتر کرده و نیاز به جایگزینی روش‌ها و شیوه‌های نوین و به‌روز را بیش از پیش نمایان ساخته است. از جمله بهترین شیوه‌های جایگزین عرضه اطلاعات به صورت مکتوب، عرضه دیجیتالی منابع و ارائه متون در قالب تولید نرم‌افزارهای مناسب برای استفاده بهتر، دقیق‌تر و سریع‌تر از منابع مورد نیاز توسط پژوهشگران رشته‌های مختلف است.

استفاده از نرم‌افزارها و منابع دیجیتال، بهره‌های فراوانی در زمینه‌های

باشد، احساس شد تا بستری مناسب برای محققانی که سرگرم پژوهش در زمینه ظهور و گسترش اسلام در نقاط مختلف دنیا و شناخت و تحلیل وضعیت جغرافیایی سرزمین‌های اسلامی و رخدادهای تاریخی آن از آغاز تاکنون هستند، ایجاد شود.

نرم‌افزار جغرافیای جهان اسلام - نسخه ۲، کوشیده است ضمن کمک به تسهیل دستیابی پژوهشگران به منابع مختلف مورد نیاز در عرصه تاریخ، جغرافیا و شاخه‌های مرتبط با آن، اطلاعات مفیدی در خصوص موقعیت مکان‌ها و راه‌ها، وضعیت شهرها و اماکن و اندازه‌گیری زمین و نقشه‌کشی به دست دهد و به فرایند کاوش و پژوهش در این حوزه کمک کند.

محققان همه رشته‌های علوم انسانی، مخاطب عام این نرم‌افزار بوده و آن را مورد بهره‌برداری قرار می‌دهند؛ هرچند واضح است که دانش پژوهان رشته‌هایی مانند تاریخ و جغرافیای تاریخی، به جهت ارتباط وسیع و مستمر با جغرافیا، مخاطب خاص این نرم‌افزار می‌باشند.

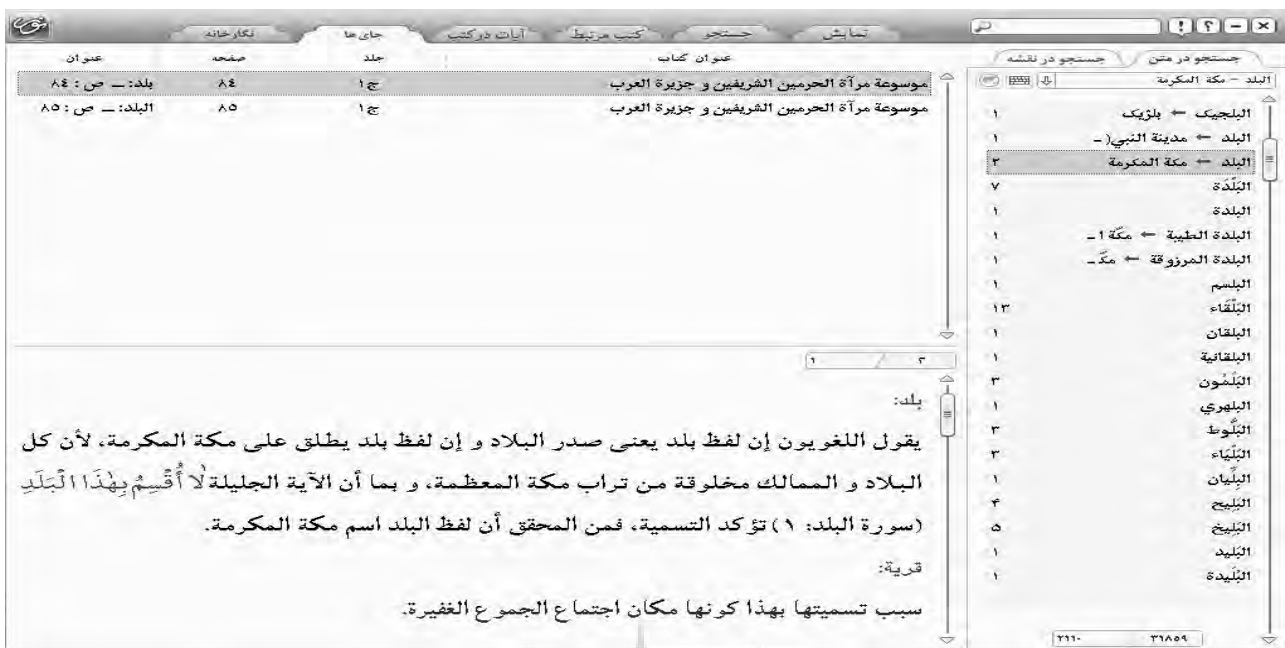
بنابراین، برخی از اهدافی که از تولید این نرم‌افزار انتظار می‌رود، عبارت‌اند از:

- * آشنایی بهتر کاربران با مناطق مختلف جهان اسلام و یافتن تصویر شفاف‌تر از آنها؛
- * شناخت و درک دقیق‌تر از موقعیت مکانی رخدادهای تاریخی و اسلامی؛

- مختلف، از جمله: کاهش هزینه، افزایش بهره‌وری و استفاده بهتر از زمان و نیرو، وصول سریع‌تر به نتیجه در کنار نتیجه‌گیری بهتر و دقیق‌تر به ما می‌رساند. همچنین، توجه به این نکته، مهم است که به دلیل قابلیت‌های متنوع رایانه، استفاده از نرم‌افزار، تنها محدود به دسترسی سریع‌تر به نتیجه مطلوب نمی‌شود؛ بلکه می‌توان با استفاده ترکیبی و چندبُعدی، از امکانات مختلف نرم‌افزارها، مانند: ساخت نمودارهای درختی یا درختواره‌ها، تولید و عرضه دانشنامه‌های متنوع موضوعی، گاهنامه‌ها، دسته‌بندی و پژوهش موضوعی در منابع، برقراری ارتباط میان محتوای کتب مشابه و کتاب اصلی با ترجمه‌های آن و بسیاری دیگر از قابلیت‌ها و امکانات نرم‌افزاری بهره برد و این نکته علاوه بر اینکه مطالعات و تولیدات علمی را ارتقا می‌دهد، خود نیز نوعی تولید علم و دانش به شمار می‌آید.

نقش نرم‌افزار جغرافیا در مطالعات تاریخی

- همان گونه که گفته شد، دانش تاریخ در باره حوادث و رخدادهای بشری و طبیعی در طول زمان و در بستر زمین بحث می‌کند که جغرافیا متصدی مطالعه و بررسی آن است. به همین جهت، تاریخ و جغرافیا از بدو تأسیس رابطه تنگاتنگی با هم پیدا کردند. بنابراین، تولید نرم‌افزار جغرافیا از این جهت که ابزار مناسبی برای شناخت و درک بهتر از حوادث تاریخی است، ضروری به نظر می‌رسد.
- با توجه به مطالب پیش‌گفته، ضرورت تهیه و تولید کتابخانه‌ای الکترونیکی که جامع بخشی از منابع حوزه جغرافیای اسلامی

آن، به خصوص قسمت مجاور با امپراطوری روم شرقی بوده که وی آن را بزرگترین دشمن اسلام می دانسته است. اطلاعات نویسنده از جغرافیای ریاضی و توصیف کوهها، رودها و هفت اقلیم و نیز توجه خاص وی به نواحی مجاور جهان اسلام، سبب اهمیت کتاب شده است. وی در این کتاب، به توصیف قرارگاههای برید (پست) و طرق (راهها) در حکومت عباسی پرداخته است.

۳. ابن واضح یعقوبی (م ۲۸۴ق) مؤلف کتاب البلدان:

البلدان، کتابی است با موضوع جغرافیای تاریخی. این اثر، از قدیمی ترین کتب جغرافیایی عربی است که به دست ما رسیده است. این کتاب، به سال ۲۷۸ق، مصادف با ۸۹۱م، به رشته تحریر درآمده و یعقوبی اطلاعات گردآمده از سفرهای خود را که به شخصه کسب نموده در این کتاب درج کرده است. متأسفانه، قسمت مهمی از آن که به بصره، عربستان مرکزی، هند، چین، بیزانس، ارمنستان و عواصم مربوط بوده، از میان رفته است. کتاب، به لحاظ قدمت تاریخی، پس از «المسالك والممالك» ابن خردادبه (تألیف در سال ۲۵۰ق) و کتاب «الخراج» قدامة بن جعفر (تألیف ۲۶۶ق)، سومین اثری است که مسلمانان در جغرافیا تألیف کرده اند.

۴. ابن رسته، مؤلف کتاب الأعلاق النفیسة (تألیف سال ۲۹۰ق):

کتاب الأعلاق، از فصول متعددی تشکیل شده است که می توان مطالب آن را در این پنج عنوان خلاصه نمود: نجوم و کره زمین، مکه و مدینه، عجایب زمین و شهرها، دریاها و رودها، اقلیم هفتگانه و اسامی شهرهای آنها. شیوه نگارش ابن رسته از لحاظ

* کمک به تعیین موقعیت امکان، شناخت راهها، اندازه گیری فواصل نقاط مختلف زمین و مساحتها به وسیله نقشه؛

* آشنایی با نامهای مختلف، قدیمی و جدید سرزمینهای اسلامی و گزینش نام صحیح آن و ...

کتابخانه برنامه

در کتابخانه این نرم افزار، تلاش شده است تا مهم ترین مکتوبات نگارش یافته به قلم پیروان مکتب عراقی و بلخی گردآوری شود. (۱۲) برخی از نویسندگان برجسته ای که تألیفات آنها در این برنامه عرضه شده است، عبارتند از:

۱. ابن خردادبه (م ۳۰۰ق) نویسنده کتاب «المسالك والممالك»: وی، اولین نویسنده ای است که در این زمینه کتاب نوشت و روش جغرافیانگاری را مرسوم کرد. کتاب مذکور، از دو بخش تشکیل شده است: بخش اول، تحت عنوان «صفة الأرض» در هشت فصل مرتب شده و قسمت دوم کتاب، مربوط به کتاب خراج و صنعت کتابت از ابن فرج قدامة بن جعفر کاتب بغدادی است که از باب یازدهم تا باب هفدهم آن کتاب را در بر دارد.

۲. قدامة بن جعفر (م ۳۳۷ق) معروف به کاتب بغدادی:

قدامه، کتاب خود با عنوان «الخراج وصناعة الكتاب» را در باره خراج و مالیات به زبان عربی، بین سالهای ۳۱۶ تا ۳۲۰ق نگاشته است. هدف اصلی نویسنده، توصیف مملکت اسلام و حدود و ثغور

دانش تاریخ در باره حوادث و
رخدادهای بشری و طبیعی در
طول زمان و در بستر زمین بحث
می کند که جغرافیا متصدی مطالعه
و بررسی آن است. به همین جهت،
تاریخ و جغرافیا از بدو تأسیس رابطه
تنگاتنگی با هم پیدا کردند. بنابراین،
تولید نرم افزار جغرافیا از این جهت
که ابزار مناسبی برای شناخت و
درک بهتر از حوادث تاریخی است،
ضروری به نظر می رسد

توصیفها، علاقه فراوانی به قصه پردازی نیز دارد.

۵. ابراهیم بن محمد اصطخری، معروف به کرخی (سده ۴ قمری):
وی کتاب خود با نام «المسالک والممالک» یا «مسالك الممالک»
را در حدود سال ۳۴۰ق به زبان عربی و پیرامون جغرافیای جهان
اسلام و در ۲۰ اقلیم نوشته است. ترتیب مطالب این کتاب، بر
خلاف اثر ابوزید بر اساس اقلیم سبعة از جنوب به شمال نیست؛
بلکه در آن، اقلیم بر تقسیماتی جغرافیایی پایه گذاری شده است
که شمار اقلیمها، به ۲۰ می رسد. اصطخری خود به تفاوت میان
تقسیمات جغرافیایی خویش و دیگران اشاره کرده و نوشته است:
«این کتاب، نه بر وضع هفت اقلیم نهادیم... و اگر کسی خواهد که
کیفیت هفت اقلیم بداند، در کتابهای دیگر... معلوم توان کردن.»
اصطخری، سفرهای بسیاری کرد و مشاهدات سفرهای خویش را
در کتابش آورد.

۶. ابوالقاسم محمد بن حوقل نصیبی (ابن حوقل)، نویسنده صورة
الأرض (تألیف حدود ۳۶۷ق):

وی کتابش را با نقشه های متعدد و نفیس آراسته است. این کتاب،
مشمول بر جمیع مطالب و مفاهیم جغرافیای اسلامی است. «صورة
الأرض» یا همان «المسالک والممالک»، یکی از منابع اساسی
و معتبر دانش جغرافیا و تا حدودی جغرافیای تاریخی به شمار
می رود. این کتاب، به زبان عربی و متعلق به قرن چهارم هجری
است. اغلب مورخان و جغرافی دانان و پژوهشگران، به عنوان مأخذ
مهم بدان نگریسته و در تحقیقات خود از آن بهره برده و به

شیوه ارائه مطالب و اسلوب، از تألیفاتی است که همه خوانندگان
آن را می پسندند؛ ولی ظاهراً این کتاب برای منشیان و نویسندگان
دیوانهای دولتی، نوشته شده است. سلیقه ادبی ابن رسته، از
این خردآبزه بهتر است. گاهی فهرست نامها را نقل می کند و در

The screenshot shows a digital library interface. At the top, there is a search bar and navigation tabs. Below the search bar, a list of search results is displayed. The selected item is 'نقحوان (نخجوان)'. The detailed view of this item shows the title 'نقحوان (نخجوان)' and a list of chapters or sections. The interface is in Persian and includes a search bar, a list of search results, and a detailed view of the selected item.

۸. ابو عبیدالله عبدالله بن عبدالعزیز البکری (م ۴۸۷ق):
 وی بزرگ‌ترین جغرافی‌دان اندلس بود. کتاب خود با نام «المسالک
 والممالک» را در حدود ۴۶۰ هجری، تألیف کرده و در آن به
 جغرافیای تمام عالم اسلام پرداخته است. قسمتی از «المسالک
 والممالک» به جغرافیا و بخش‌هایی نیز به موضوعات تاریخی
 و تمدنی اختصاص دارد. این اثر، مورد استفاده جغرافی‌دانان
 دوره‌های بعد قرار گرفته است. کتاب، مشتمل بر یک مقدمه و دو
 جزء است. مقدمه کتاب، به قلم سعد غراب با ذکر اوضاع سیاسی -
 اجتماعی زمان مؤلف و شرح حال و آثار او آغاز شده است. متن اثر،
 در دو جلد تدوین شده است که هر جلد، مشتمل بر مطالب فراوانی
 است. شیوه نگارش کتاب، یکی از روش‌های نگارش جغرافیاست
 که علمای اندلس از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم به آن
 توجه نمودند و بکری، بزرگ‌ترین جغرافی‌دانی است که کتاب مهم
 خود را به این شیوه نوشت. ویژگی خاص نگارش بکری، توجه به
 بیان وقایع تاریخی است که با دقت و توصیف کامل می‌آورد.

بخش دیگری از کتاب‌هایی که در این مجموعه گرد آمده است،
 نوشته‌هایی است که به صورت معجم و بر اساس الفبا به یادکرد
 شهرها پرداخته و در ذیل آن، توضیحاتی در باره شهر آورده است.
 به اعتقاد ما، مهم‌ترین مجموعه در این بخش، کتاب «معجم
 البلدان» اثر یاقوت بن عبدالله حموی (م ۶۲۶ق) است. این کتاب،
 شامل کلیه نام‌های جغرافیایی و اطلاعاتی است که در کتاب‌های
 آن زمان به کار رفته و در این کتاب، با روشی علمی تدوین گردیده
 است. پس، از این حیث، یکی از منابع اصلی به شمار می‌رود.

«معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع» نوشته ابو عبیدالله

مطالب آن استناد کرده‌اند. ابن حوقل در این کتاب، به گزارش
 سفرهای خود پرداخته که می‌توان مسیر مسافرت وی را چنین
 ترسیم کرد: آفریقای شمالی، اسپانیا و مرزهای جنوبی صحرا، مصر
 و نواحی شمالی قلمرو اسلام، یعنی ارمنستان و آذربایجان، جزیره
 (بین‌النهرین)، عراق، خوزستان و فارس.

کتاب، مشتمل بر دو جزء است. در جزء اول، کشورها و شهرهای
 مسیر مسافرت نویسنده تا عراق آمده و در جزء دوم، شهرهای
 ایران از خوزستان تا ماوراءالنهر به ترتیب ذکر شده است. شیوه
 نگارش کتاب، همانند آثار جغرافیایی پیش از آن است.

۷. شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، مؤلف أَحْسَنُ
 التَّقَاسِيمِ:

أَحْسَنُ التَّقَاسِيمِ فی مَعْرِفَةِ الْأَقَالِمِ، کتابی مشهور در جغرافیا، به
 زبان عربی از آثار ربع چهارم سده ۴ق/۱۰م، جغرافیای اسلامی
 را بر اساس جدیدی بنا نهاد و در وصف اقالیم، از ذکر اوضاع
 طبیعی، جمعیت، نژاد، زبان، آداب و رسوم، مذهب، نوع معیشت،
 اوزان و مقادیر، بازرگانی و حمل و نقل فروگذار نکرده است.
 مقدسی در یک جا به صراحت می‌گوید که در ۳۷۵ق، ۴۰ساله و
 در مرکز فارس بوده و تألیف کتاب را به پایان برده است. وی
 همچنین گوید که دو سال بعد، آن را در مکه به یک عالم اندلسی
 عرضه کرده است؛ اما باسورث بر پایه عبارتی از احسن التقسامیم
 چنین حدس می‌زند که این اثر، در پایان دوران سعدالدوله، پسر
 سیف‌الدوله حمدانی (م ۳۸۱ق) تألیف شده است؛ زیرا در احسن
 التقسامیم از حکومت خاندان حمدانی بر شهر بدلیس به صورت
 گذشته یاد می‌شود.

شماره شناسنامه اثر: ۱۱ - ۶۹ - ۳۸
مخاطب اثر: اسلام‌شناسان، پژوهشگران حوزه جغرافیا و تاریخ
تولیدکننده: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی
تاریخ انتشار: اردیبهشت ۱۳۹۲

* پیشینه

می‌توان ادعا کرد تا پیش از تولید این نرم‌افزار، در این زمینه و با این سبک و سیاق، اثر مشابهی از دیگر مراکز علمی مشاهده نشده و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، در این زمینه پیشگام بوده و پیش‌تر، نسخه ۱ این نرم‌افزار را تولید و به جامعه علمی عرضه نمود.

استفاده از نرم‌افزار، تنها محدود به
دسترسی سریع‌تر به نتیجه مطلوب
نمی‌شود؛ بلکه می‌توان با استفاده
ترکیبی و چندبُعدی، از امکانات
مختلف نرم‌افزارها، مانند: ساخت
نمودارهای درختی یا درختواره‌ها،
تولید و عرضه دانشنامه‌های متنوع
موضوعی، گاهنامه‌ها، دسته‌بندی و
پژوهش موضوعی در منابع، برقراری
ارتباط میان محتوای کتب مشابه
و کتاب اصلی با ترجمه‌های آن و
بسیاری دیگر از قابلیت‌ها و امکانات
نرم‌افزاری بهره برد و این نکته علاوه
بر اینکه مطالعات و تولیدات علمی را
ارتقا می‌دهد، خود نیز نوعی تولید
علم و دانش به شمار می‌آید

بکری و «الروض المعطار فی خبر الأقطار» حمیری (م ۹۰۰ق)، از دیگر منابع این مجموعه است که به شیوه معجم و الفبایی به ارائه اطلاعات جغرافیایی پرداخته‌اند.

سفرنامه‌ها نیز از جمله منابع جغرافیایی است که در این کتابخانه، تعدادی از آنها گرد آمده است. سفر حج و توسعه نفوذ سیاسی و مذهبی اسلام، فرصت‌های تازه‌ای را برای مسلمانان پدید آورد. نویسندگان این کتاب‌ها، حوادث و رخدادهایی را که خود مشاهده نموده‌اند، در این کتاب‌ها درج کرده‌اند. از جمله مهم‌ترین این سفرنامه‌ها، «رحلة ابن جبیر»، «رحلة ابن بطوطة»، «رحلة السیرافی»، «سلسلة التواریخ یا أخبار الصین والهند» و سفرنامه‌هایی از برخی مستشرقان است که در این کتابخانه به همراه ترجمه آن آمده است. یادآوری می‌شود، سفرنامه ناصر خسرو که در نسخه اول این نرم‌افزار وجود داشت، به دلیل بحث مالکیت معنوی اثر، از نسخه دوم حذف گردید.

بخش دیگر کتاب‌های این مجموعه، نگارش‌هایی است که در خصوص: اقوام، اماکن معروف بلاد، حوادث و رویدادها، تاریخ و چگونگی آداب و رسوم شهری خاص مانند: نیشابور، مصر و یا حلب تدوین شده است. ویژگی این کتب، در ارائه اطلاعات تفصیلی و جزئی در مورد اماکن و حوادث شهر مورد بحث می‌باشد. در این دست آثار، تاریخ فرهنگی و علمای آن شهر نیز مورد توجه قرار گرفته است. در این خصوص، می‌توان به کتاب‌های: «نهر الذهب فی تاریخ حلب»، «مدینه‌شناسی»، «فتوح مصر والمغرب»، «تحقیق ما للهند»، «تاریخ‌نامه هرات»، «تاریخ قم»، «تاریخ بخارا»، «تاریخ سیستان»، «تاریخ المدینة المنورة» و «اخبار مکه وما جاء فیها من الآثار» اشاره کرد.

مزارات علما و دانشمندان نیز جزء موضوعات مورد توجه جغرافیایانویسان بوده است که در این زمینه، کتاب «الإشارات إلی معرفة الزیارات» و «مرشد الزوار إلی قبور الأبرار» و چند کتاب دیگر در برنامه ارائه شده است.

از دیگر ویژگی‌ها و امکانات این نسخه، توسعه کمی و کیفی جای‌ها و اماکن و افزوده شدن تصاویر متنوع برای هرچه بهتر قرار گرفتن کاربران در فضای پژوهشی و درک بهتر از مختصات اماکن می‌باشد.

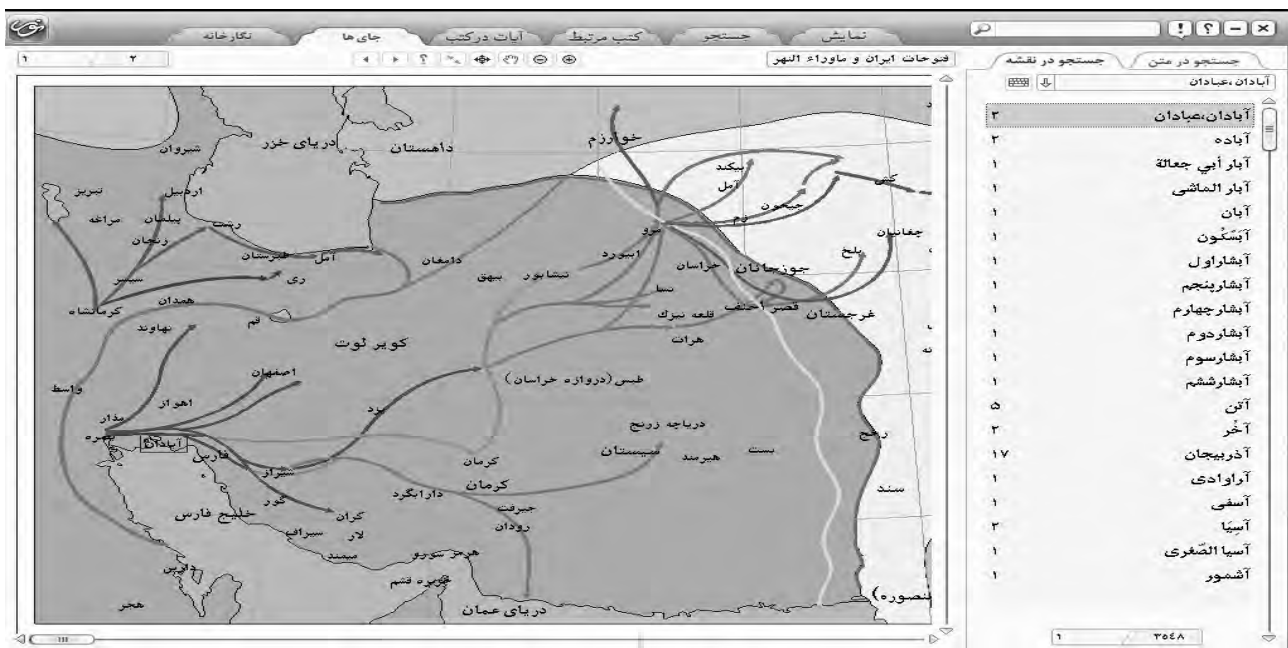
معرفی نرم‌افزار و قابلیت‌های آن

* شناسه کلی

نام فارسی اثر: جغرافیای جهان اسلام ۲

نام لاتین اثر: islamic world geography2

بر جغرافیای جهان اسلام، مورد توجه قرار گرفته‌اند.

* دامنه‌ها

الف. دامنه زمانی

* قابلیت‌های نرم‌افزار
نرم‌افزار جغرافیای جهان اسلام ۲، حاوی امکانات متنوعی در دو بخش پژوهشی و فنی است که به سهم خود، کار پژوهش و مطالعه در حوزه‌های جغرافیا، جغرافیای تاریخی، تاریخ جغرافیا و... را برای پژوهشگران این عرصه تسهیل می‌کند.

الف. امکانات فنی

قابلیت‌های فنی برنامه، عبارت‌اند از:

۱. نمایش زیبایی صفحه صفر برنامه، با قابلیت جذاب پویانمایی گردش وضعی کره زمین در فضای آسمان و کهکشان، توأم با چشمک زدن متناوب ستارگان و سیارات که تداعی‌کننده عظمت خلقت آسمان‌ها و زمین برای کاربر است.

۲. برجسته‌سازی برخی کشورهای مهم اسلامی روی کره، با نقاط قرمز رنگ با قابلیت کلیک روی هر کدام از آنها و دیدن اطلاعات مفید و مختصر تاریخی و جغرافیایی از آن کشور، همراه با نمایش پرچم، نقشه و تصاویر برخی مناطق مهم آن در پنجره سمت چپ صفحه.

۳. ارائه نقشه جهان و تمایز کشورهای اسلامی، به وسیله رنگ سبز در سمت چپ صفحه صفر، و توضیحات مختصری در باره جهان اسلام در چارچوبی که نماد معماری اسلامی و مزین به کلمه

در تعیین دامنه زمانی نرم‌افزار، اولویت پژوهش با متون کهن بوده و منابع جغرافیایی از صدر اسلام تا زمان قاجار تا حد امکان جمع‌آوری و ارائه گردیده است، از پژوهش‌های جدید نیز منابع شاخص و مهم، مد نظر قرار گرفته که می‌توان به نمونه‌هایی مانند: «جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، اثر لسترینج»، «ترکستان‌نامه، از بارتولد»، «اصفهان، اثر لطف‌الله هنرفر» و... اشاره کرد.

ب. دامنه محتوایی

همان‌گونه که گذشت، محتوای کتب در این برنامه شامل منابع مربوط به: مسالک (راه‌ها)، ممالک (شهرها)، مزارات دانشمندان و علما، سفرنامه‌ها، معاجم جغرافیایی، برخی کتب تاریخ شهرها و مناطق که با نگاه جغرافیایی تألیف شده و در نهایت، استفاده از نقشه می‌باشد.

ج. دامنه زبانی

منابع مورد استفاده، به دو زبان فارسی و عربی است.

د. دامنه جغرافیایی

تمامی سرزمین‌های جهان اسلام، جزء محدوده نرم‌افزار قرار گرفته‌اند؛ هرچند برنامه تنها محدود به سرزمین‌های اسلامی نیست و برخی مناطق غیراسلامی مانند هند و چین نیز به لحاظ حضور اقلیت‌های مسلمان و اهمیت جغرافیایی و نیز رابطه و تأثیر

جلاله «الله» است.

۴. ارائه بخش «درباره» که حاوی اطلاعات مفیدی در مورد علم جغرافیا، نرم‌افزار و مرکز تولیدکننده آن است. دسترسی به اطلاعات کتاب‌شناسی منابع برنامه، امکان استفاده از نرم‌افزار با سه زبان: فارسی، عربی و انگلیسی و نیز امکاناتی از قبیل مدیریت تحقیقات و انتخاب قلم و... در این بخش گنجانده شده است.

ب. امکانات پژوهشی

قابلیت‌های پژوهشی برنامه، عبارت‌اند از:

۱. ارائه متن ۴۱۴ عنوان کتاب فارسی و عربی در ۸۲۶ جلد، در موضوعاتی مانند: تاریخ عمومی، جغرافیای شهرها، جغرافیای عمومی، جغرافیای ایران، جغرافیای تاریخی، جغرافیای قصص قرآن، جغرافیای کشورها، سفرنامه، شرح حال، مزارات، مسالک، معجم جغرافیایی، منابع جغرافیایی.

۲. ارائه سربرگ «جست‌وجو» با امکان کاوش در بیش از ۳۳۴۰۰۰ عنوان باب و سرفصل، به‌وسیله فهرست‌گزینی با قابلیت جست‌وجوی ساده و پیشرفته و تعیین و محدودسازی دامنه جست‌وجو.

۳. ایجاد ارتباط میان کتب عربی با ترجمه آنها، با امکان مقایسه در سربرگ «کتب مرتبط».

۴. دسترسی به آیات قرآنی موجود در کتب نرم‌افزار، به همراه قابلیت جست‌وجو.

۵. سربرگ «جای‌ها»، با قابلیت دسترسی به اسامی حدود ۳۲۰۰۰ مکان، در قسمت «جست‌وجو در متن». گفتنی است این تعداد اسم، با استفاده از هماهنگ‌سازی بیش از ۹۰ هزار اسم مکان از منابع جغرافیایی مختلف، به عدد فوق رسیده است. این بخش، دارای امکانات مختلفی از قبیل: قابلیت ارجاع اسامی فرعی اماکن به اسم اصلی آن با علامت فلش، توضیح مکان به کمک علامت‌های پرانتز ( ) و ویرگول (،) و تمییز مشترکات به وسیله اعراب‌گذاری می‌باشد.

۶. ارائه بیش از ۳۵۰۰ مکان بر روی نقشه با قابلیت اتصال اسامی آنها به نقشه و نمایش اماکن مورد جست‌وجو به صورت ویژه، همراه با امکان بزرگ‌نمایی، کوچک‌نمایی و اندازه واقعی نقشه، از ویژگی‌های دیگر این نرم‌افزار است. نقشه‌های برنامه، برگرفته از چهار کتاب: «اطلس تاریخ اسلام» و «اطلس تاریخ ایران» تهیه شده توسط وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، «موسوعة امام

علی(ع)» تألیف حجة الاسلام ری شهری و «جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی» اثر لسترنج است.

۷. ارائه بیش از ۳۰۰ تصویر از اماکن مهم تاریخی و جغرافیایی در سربرگ «نگارخانه».

پی‌نوشت‌ها:

۱. حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون، ج ۱، ص ۵۹۰.

۲. محمدحسن گنجی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۰، مدخل «جغرافیا».

۳. حاجی خلیفه، همان.

۴. لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه «جغرافیا».

۵. حاجی خلیفه، همان.

۶. همان.

7. marinosof tyre.

8. claudius Ptolemy.

۹. حاجی خلیفه، همان.

۱۰. مسعودی، التنبیه والاشراف، ص ۱۵۰.

۱۱. فرانتس گوستاو تشنر، تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ص ۱.

۱۲. دو مکتب مهم جغرافیایی جهان اسلام که تحت تأثیر مکتب هندی و ایران شهری به وجود آمدند؛ مکتب عراقی، با اعتقاد به اینکه بغداد مرکز جهان است، به مطالعه زمین می‌پردازد؛ اما مکتب بلخی، مکه را مرکز زمین می‌داند.

منابع:

۱. تشنر، فرانتس گوستاو و مقبول احمد. تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی. ترجمه: محمدحسن گنجی و عبدالحسین آذرنگ، چاپ دوم، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۵ ش.

۲. حاجی خلیفه، مصطفی‌بن عبدالله کاتب جلیب القسطنطینی. کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون. بغداد: مکتبه المثنی، ۱۹۴۱ م.

۳. دانشنامه جهان اسلام. بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

۴. لغت‌نامه دهخدا.

۵. مسعودی، أبو الحسن علی‌بن‌الحسین بن علی. التنبیه والإشراف. تصحیح: عبدالله إسماعیل الصاوی، قاهرة: دار الصاوی.

۶. نرم‌افزار جغرافیای جهان اسلام.

۷. وبگاه ویکی نور.